

Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia

Praca zbiorowa pod redakcją
Agnieszki Stępińskiej i Artura Lipińskiego

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Politycznych i Dziennikarstwa
Poznań 2020

III. Podejścia jakościowe w badaniach nad populizmem: analiza ideologii, teoria dyskursu i podejście dyskursywno-historyczne¹

Artur Lipiński

Kluczowy wkład podejść jakościowych do nauk politycznych polega na objęciu przedmiotem zainteresowania nie tylko jawnych, ale też implikowanych znaczeń produkowanych przez aktorów społecznych, których rozumienie jest możliwe dzięki umieszczeniu w kontekście oraz uwzględnieniu roli specyficznego tła historycznego (Vromen, 2010, s. 255). Badania jakościowe dowartościowują rolę procesów konstruowania znaczeń przez różnych aktorów politycznych i nie eliminują ze swego pola widzenia wielości znaczeń, interpretacji oraz ich zmian w czasie przez dany podmiot, a raczej traktują je jako dane służące interpretacji i rozumieniu, a w efekcie dostarczaniu „gęstych opisów” (Geertz, 2005).

Choć walka o hegemonię określonych sposobów rozumienia rzeczywistości jest nieodłączną cechą polityki, to rola mechanizmów językowego kodowania rzeczywistości jest jeszcze większa w przypadku populizmów. Wynika to po pierwsze, z ich zmiennego, „kameleonicznego” charakteru, który wyraża się w dostosowywaniu do określonych kontekstów kultury politycznej, struktury rywalizacji partyjnej, dominujących w danym czasie i miejscu ideologii etc; po drugie, z epifenomenalnego sposobu istnienia, a więc pojawiania się w powiązaniu z pełnymi ideologiami; po trzecie, z językowo konstruowanej zamierzonej wieloznaczności, która partiom radykalnej prawicy (a także partiom tradycyjnym, sytuującym się w centrum) pozwala na wykorzystywanie radykalnego dyskursu przy jednoczesnym unikaniu odpowiedzialności oraz prezentowaniu siebie jako ofiar establishmentu.

Jeśli pamiętać, że populizm nie wyraża żadnej z tradycyjnie rozumianych ideologii, będąc raczej strukturą dyskursywną, która wypełniana jest treściami zależnymi od kontekstu danej kultury politycznej, to metody jakościowe nabierają szczególnego znaczenia, gdyż pozwalają na detaliczną analizę procesów łączenia kategorii oraz idei pochodzących z różnych tradycji politycznych. C. Mudde (2016, s. 11) w swoich propozycjach dotyczących przyszłych badań nad populizmem wskazuje wprost na potrzebę głębszego wglądu w partie populistyczne, którego nie są w stanie dostarczyć badania ilościowe opierające się na książkach kodowych, nie zawsze zdolnych do uchwycenia niuansów politycznego komunikowania (szerzej o tym w rozdziałach VII i VIII). Oznacza to konieczność pozyskiwania danych w oparciu

---

¹ Niniejszy rozdział jest istotnie rozszerzoną wersją tekstu przygotowanego w języku angielskim pt. *Qualitative approaches in populism research*, który ukazał się w „Athenaeum”, vol. 56/2017, s. 244–256.

o wywiady, obserwację uczestniczącą, jakościową analizę zawartości czy analizę dyskursu.

Celem niniejszego rozdziału jest analiza już istniejących badań nad populizmem korzystających z podejść jakościowych, omówienie ich podstawowych kategorii oraz struktury badania, a także wskazanie na zalety oraz problemy każdego z omawianych podejść. W celu zapewnienia spójności narracji rozdział wychodzi od wybranych definicji oraz założeń, już w niniejszej książce wspomnianych (zob. rozdział I, odpowiednie fragmenty dotyczące populizmu jako ideologii o cienkim rdzeniu oraz populizmu jako dyskursu). Rozdział przedstawia trzy nurty jakościowych badań nad populizmem: analizę ideologii, teorię dyskursu oraz podejście historyczno-dyskursywne w ramach krytycznej analizy dyskursu. Wyrazem ich znaczenia jest liczba odniesień do każdej z wymienionych koncepcji w literaturze przedmiotu. Co więcej, influentność tych koncepcji wynika z ich potencjału inspirowania badań także o charakterze ilościowym. Każda z przedstawionych poniżej propozycji teoretycznych silnie wpłynęła i nadal wpływa na sposoby konceptualizowania populizmu, operacjonalizacji jego wymiarów oraz konstruowania książek kodowych w badaniach ilościowych. Inne nurty wpisujące się w badania jakościowe nad populizmem zaprezentowane zostaną w rozdziałach IV–VI niniejszej publikacji.

Analiza ideologii

W ramach tego nurtu, określanego również mianem podejścia ideacyjnego (szerzej o tym w: Hawkins i Kaltwasser, 2017) populizm rozpatrywany jest jako ideologia o cienkim rdzeniu (ang. *thin-centred ideology*). Choć w ostatnich latach nurt ten ciąży silnie ku metodom o charakterze ilościowym, pierwotnie dominowały w nim badania jakościowe (Hawkins i Kaltwasser, 2017). Wyjściowym pomysłem teoretycznym wykorzystanym przez C. Mudde (2010) do opracowania jego definicji minimalnej populizmu (zob. rozdział I) jest tzw. morfologiczna analiza ideologii M. Freedena. Odchodzi ona od konwencjonalnego podejścia do ideologii jako wielkich narracji, charakteryzowanych często przez pojedynczą kategorię, które dają się od siebie precyzyjnie oddzielić (np. wolność w przypadku liberalizmu, równość w przypadku socjalizmu, albo hierarchię, czy tradycję w przypadku konserwatyzmu). Tradycyjne podejścia stosowały upraszczające generalizacje oraz zaniedbywały fakt wewnętrznego zróżnicowania ideologii, wynikający z wielości wariantów w nich występujących (Freeden, 1996, s. 55). Natomiast w koncepcji M. Freedena ideologie nie są, jak w klasycznych koncepcjach marksistowskich, traktowane normatywnie jako zaburzony sposób widzenia świata (Eagleton, 1991). Są one raczej wszechobecnymi, stałymi formami myślenia politycznego. Nie tylko politycy, czy ideolodzy, ale wszyscy aktorzy społeczni zainteresowani polityką podzielają idee, pozwalające im wyjaśniać świat w drodze interpretacji. Jeśli idee są pojedynczymi interpretacjami, ideologie są ramami interpretacyjnymi, zakorzenionymi w języku jako zespole kategorii (Stanley, 2008, s. 98). Co istotne, według M. Freedena podstawowym budulcem ideologii są kategorie polityczne: wolność, władza, prawa, równość, solidarność etc. Analogicznie do zdań, które składają się ze słów, ideologie są specyficznymi konfiguracjami kategorii, organizując je w uporządkowane wzory.

Analiza ideologii w ujęciu M. Freedena (2003, s. 54) jest właśnie dlatego morfologiczna, że jej kluczowym celem jest zidentyfikowanie wewnętrznej struktury ideologii. Ponadto, w perspektywie morfologicznej ideologie są wyrazem dyskursywnej rywalizacji, której celem jest kontrola publicznego języka politycznego. Kontrola prowadzić ma do ujednoznacznienia (ang. *decontestation*) kategorii politycznych, traktowanych jako istotnie sporne (ang. *essentially contested*). Jednym z ważnych założeń analizy morfologicznej jest przekonanie, iż wszelkie pojęcia, którymi posługują się ludzie, a zwłaszcza kategorie polityczne są w nieuchronny sposób wieloznaczne, a odnośnie ich granic semantycznych toczą się nieustanne spory. W konsekwencji ideologie powinny być postrzegane jako strukturalne rozstrzygnięcia, które przypisują znaczenia zespołom wzajemnie definiujących się pojęć. Tym samym znaczenia podlegają stabilizacji dopiero w ramach określonej perspektywy ideologicznej. Ideologie jako struktury ujednoznaczniające mogą być traktowane jako próby partykularnego domknięcia sporów dotyczących znaczeń, poprzez umieszczenie ich w szczególnej konfiguracji z innymi pojęciami.

Co ważne, w tym ujęciu żadna ideologia nie ma monopolu na określone pojęcia, te same pojęcia są częścią struktury ideologicznej socjalizmu, czy konserwatyzmu, pozostając jednak w innej konfiguracji względem pozostałych pojęć nabierają odmiennego znaczenia. Stąd pole znaczeniowe kategorii takich, jak „sprawiedliwość”, czy „wolność” w ideologii konserwatywnej, różnić się będzie od znaczenia tych pojęć w ideologii komunistycznej. M. Freedena (1998) twierdzi również, że struktura ideologii obejmuje pojęcia rdzenne (ang. *core concepts*), pojęcia przyległe (ang. *adjacent concepts*) oraz pojęcia peryferyjne (ang. *peripheral concepts*). Ideologiczny rdzeń silnie wpływa na to, jak interpretowane są inne pojęcia, z kolei pojęcia przyległe dookreślają i przez to ograniczają niejednoznaczność kategorii rdzenia.

Ideologie różnią się też poziomem rozbudowania. Obok pełnych ideologii, które uwzględniają wszystkie główne kategorie polityczne oraz mają ambicje odpowiedzi na kluczowe pytania dotyczące wspólnoty politycznej M. Freedena wyróżnił również ideologie o cienkim rdzeniu. Ich struktura morfologiczna ogranicza się do kilku podstawowych pojęć rdzennych, które nie odpowiadają na wszystkie podstawowe pytania polityczne, ograniczając się jedynie do kilku problemów. Przykładem może być nacjonalizm, bądź feminizm, które koncentrują się wyłącznie na pewnych aspektach życia społecznego i politycznego (odpowiednio: naród i gender).

Choć sam M. Freedena nie pisał bezpośrednio o populizmie, podział na ideologie pełne (ang. *thick-centred ideologies*) oraz ideologie o cienkim rdzeniu stał się ważnym impulsem do badań nad tym fenomenem. Koncepcja M. Freedena pozwoliła teoretycznie wyjaśnić zjawisko „kameleonicznego” charakteru populizmu (Taggart, 2004, s. 274–275): skoro ideologie stanowią amalgamaty rozmaitych kategorii, a w dodatku możliwe jest istnienie ideologii o cienkim rdzeniu, to niedookreślony, zmienny i wielopostaciowy charakter populizmu da się wyjaśnić jego rozrzedzonym charakterem. Populizm opiera się na kilku podstawowych kategoriach, które wchodzi w interakcje z innymi ideologiami i ulegają ujednoznacznieniu wskutek owej dyfuzji. Jak pisze B. Stanley (2008, s. 107): „rozrzedzony charakter populizmu powoduje, że w praktyce jest to ideologia uzupełniająca, która nie tyle nakłada się, ile rozprzestrzenia się za pośrednictwem pełnych ideologii”. To właśnie otwartość i niejednoznaczność podstawowych kategorii populizmu pozwala na ich łączenie z pełnymi ideologiami. Stąd,

jak wskazują C. Mudde i R. Kaltwasser (2011, s. 5), partykularne przejawy populizmu występują zawsze w kombinacji z innymi ideologiami.

Co więcej, koncepcja M. Freedena pozwoliła na empiryczne badanie konkretnych przejawów populizmu w komunikowaniu politycznym. W badaniach jakościowych teoria odgrywa niezwykle istotną rolę, stanowiąc rodzaj narzędzia analizy, a przez to umożliwiając pracę z danymi empirycznymi w zorganizowany sposób. Teoria pozwala, między innymi, na kategoryzację, a więc grupowanie partykularnych aspektów świata społecznego, a także opisywanie, a więc dostarczanie nowych sposobów postrzegania cech danych zjawisk, a tym samym kierowania uwagi na specyficzne, dotąd niewystarczająco zbadane, cechy danego zjawiska (Gibson i Brown, 2009, s. 11).

Z podejścia morfologicznego do ideologii C. Mudde (2010) wywiódł wniosek o konceptualnym charakterze populizmu. Ta ideologia o cienkim rdzeniu składa się, jego zdaniem, z kilku kategorii: ludu, skorumpowanych elit oraz polityki jako wyrazu woli ludu. Przytaczana już w rozdziale I minimalna definicja populizmu traktuje to zjawisko jako „ideologię, według której w społeczeństwie panuje ostry podział na dwie jednolite i przeciwstawne sobie grupy: nieskażony lud kontra zepsuta elita, i zgodnie z którą polityka powinna stanowić wyraz *volonté générale* (zbiorowej woli) ludu” (Mudde, 2010, s. 340). Do powyższej koncepcji odnosi się również B. Stanley, którego artykuł pt. *Populizm jako ideologia o cienkim rdzeniu* (2008) można uznać za rodzaj manifestu omawianego nurtu definiowania populizmu. Twierdzi on, że mimo wielu różnic pomiędzy empirycznie występującymi populizmami możliwe jest wyróżnienie uwzorowanego zespołu idei, który tworzy rodzaj semantycznego rdzenia. Dodaje jednak równocześnie, iż populizm jest fenomenem rozmytym w swoim braku programowego centrum oraz otwartym dzięki swojej zdolności do kohabitacji z innymi, bardziej rozbudowanymi ideologiami (Stanley, 2008, s. 99). Do cech charakterystycznych, tworzących minimalną definicję populizmu zaliczyć należy cztery odrębne, jednak wzajemnie powiązane elementy: (1) istnienie dwóch homogenicznych jednostek analizy: ludu oraz elity, (2) antagonistyczną relację pomiędzy ludem a elitą, (3) ideę suwerenności ludu oraz (4) pozytywną ocenę ludu oraz negatywną elity (Stanley, 2008, s. 102). Do wskazanych kategorii rdzenia populizmu D. Albertazzi oraz D. McDonnell (2008, s. 6) dodali jeszcze afirmację własnej kultury oraz wykluczenie „innego”, a także jedność lidera z ludem.

Jakościowe ujęcia powyższych pomysłów badania populizmu idą w kierunku takich analiz rozmaitych tekstów politycznych, które badają sposoby ujednoznaczniania podstawowych pojęć charakterystycznych dla populizmu. Na przykład A. R. Jupskås (2013) śledził sposoby konstruowania pojęcia ludu w populizmach skandynawskich, zaś D. Albertazzi (2007) sposoby konstruowania elit oraz wrogów ludu na przykładzie populizmów włoskich.

Ciekawego przykładu badań porównawczych, analizujących poszczególne składniki populizmu dostarcza artykuł G. Ivaldiego, M. E. Lanzone i D. Woodsa (2017). Przedmiotem badania były cztery partie obejmujące europejskie spektrum lewicowo–prawicowe, którym udało się w ostatnich latach osiągnąć znaczące wyniki wyborcze: hiszpański Podemos, włoski Ruch Pięciu Gwiazd oraz Liga Północna, a także francuski Front Narodowy. Badanie opierało się na jakościowej analizie porównawczej, której celem była analiza podobieństw oraz różnic pomiędzy poszczególnymi partiami. Materiał badawczy dobrany został w sposób celowy i obejmował programy,

przemówienia polityczne oraz stanowiska liderów każdej z partii ogłaszane w trakcie ostatnich wyborów parlamentarnych w każdym z tych krajów z włączeniem wyborów do Parlamentu Europejskiego z 2014 r. Ta ostatnia decyzja podyktowana była chęcią rekonstrukcji szczegółowego stanowiska analizowanych podmiotów w odniesieniu do Unii Europejskiej.

Aby wyjaśnić podobieństwa oraz różnice w odniesieniu do analizowanych przypadków artykuł analizował dyskurs polityczny ze względu na trzy typy konfliktów katalizujących populizm: (1) konflikt kulturowy, który może artykułować się za pośrednictwem natywizmu, a więc przekonania, że państwa powinny być zamieszkane wyłącznie przez członków danej grupy etnicznej, czy narodowej, (2) konflikt ekonomiczny, odnoszący się do relacji pomiędzy państwem a rynkiem oraz (3) konflikt dotyczący integracji europejskiej. Analiza jakościowa polegała na ustaleniu, w jaki sposób dwa homogeniczne podmioty, a więc lud oraz elity, konstruowane były w ramach każdego z tych typów konfliktów. Celem badania było ustalenie charakteru oraz zawartości treściowej antagonistycznej relacji ludu i elit, zidentyfikowanie promowanego modelu demokracji oraz idei reprezentacji. Autorzy tekstu argumentują, że podstawowe oraz kontekstowe cechy populizmu wchodzi w interakcję, wpływając na różnorodność, ale i podobieństwa populizmów. Pomimo różnych ideologicznych afiliacji każdego z analizowanych ugrupowań (co tym samym oznaczało osadzenie populizmu w strukturze odmiennych idei), wszystkie analizowane ugrupowania podzielały kilka wspólnych cech.

Po pierwsze, dyskurs wszystkich ugrupowań charakteryzuje moralistyczna krytyka elit portretowanych jako oddzielna polityczna „kasta” w wymiarze ekonomicznym. Z kolei w ramach konfliktu dotyczącego integracji europejskiej, elita przedstawiana jest jako swoisty koń trojański globalizacji. We wszystkich przypadkach skorumpowanym elitom przeciwstawia się nieskazitelny lud, w którego imieniu przemawiają analizowane partie, pozycjonujące siebie jako jedyni prawomocni reprezentanci ludu. Sam lud jest reprezentowany jako byt przekraczający istniejące tożsamości społeczne i lojalności, opiera się więc na maksymalnej inkluzywności. Z drugiej strony na poziomie bardziej szczegółowym partie różni idea ludu oraz antagonistycznej relacji ludu i elit, co wynika z „zagęszczenia” ideologii populizmu bardziej rozbudowanymi treściami ideowymi. Na przykład Front Narodowy oraz Liga Północna eksponują etno-kulturową koncepcję ludu, nieobecną w dyskursie Podemos, czy Ruchu Pięciu Gwiazd. Ekonomiczne aspekty konfliktu są z kolei silnie obecne w manifestach Podemos i raczej mało znaczące dla Ruchu Pięciu Gwiazd, czy Ligi Północnej. Partie różnią się też w wymiarze politycznej reprezentacji i modelu demokracji. Podemos, czy Ruch Pięciu Gwiazd promują oddolną demokrację, nowe kanały obywatelskiej partycypacji oraz pluralistyczną równość, podczas gdy Front Narodowy i Liga Północna eksponują znaczenie referendów oraz przedstawiają różne propozycje głosowania (Ivaldi, Lanzone i Woods, 2017).

Badania w ramach omawianego podejścia do populizmu opierają się więc na wyróżnionej liście idei (w oparciu o teorię oraz płynącą z niej definicję) charakterystycznych dla populizmu. Co ważne, dane empiryczne pochodzą nie tylko z programów partyjnych, prasy partyjnej, ale również wywiadów z politykami, czy innych wypowiedzi publicznych (np. przemówień, czy wypowiedzi wygłaszanych podczas debat parlamentarnych) (Albertazzi i McDonnell, 2015; Enyedi, 2016; Pankowski, 2010;

Vossen, 2011). W analizach traktujących populizm jako ideologię o cienkim rdzeniu dobór próby ma charakter celowy, a badania opierają się przede wszystkim na analizie pojedynczych przypadków (np. Vossen, 2017; Zaslove, 2011), bądź na badaniach porównawczych ograniczonych do kilku partii (np. Pauwels, 2014). Jedną z ważnych zalet podejścia jest uwzględnienie heterogenicznego charakteru populizmu, który łączy w sobie elementy różnych ideologii, idei, czy tradycji politycznych. Po wtóre, analizy jakościowe pozostają bardzo blisko tekstów, pokazując, w jaki sposób konkretne aspekty rzeczywistości są interpretowane przez populistów.

Inną ważną zaletą tego podejścia jest ujęcie populizmu jako zespołu idei, a więc cechy przekazu, a nie aktora. Pozwoliło to zerwać z niekończącymi się sporami dotyczącymi statusu populizmu oraz odejść od esencjalizującej analizy skoncentrowanej na aktorze, na rzecz analizy sposobów komunikowania. Dalszą konsekwencją stosowania tego podejścia jest możliwość mierzenia stopnia populizmu danego podmiotu. W istocie, podejście morfologiczne dostarczyło impulsu do analiz ilościowych, które w podobny do C. Mudde'go sposób operacjonalizując populizm, badają m.in. w jakim zakresie dany podmiot odwołuje się do ludu, antyelityzmu, czy też zasady suwerenności ludu (np. Rooduijn i Pauwels, 2011; Hawkins i Kaltwasser, 2019).

Natomiast słabości tego podejścia są specyficzne dla wszystkich badań jakościowych. Podkreślić należy przede wszystkim jego ograniczoną rzetelność. Badania w ramach tego podejścia, choć porządkowane przez podstawowe kategorie, w dużym stopniu opierają się na interpretacyjnej przenikliwości konkretnych badaczy, a nie postępowaniu realizowanym według precyzyjnie określonego i wyartykułowanego *explicite* schematu. Interpretatywny charakter badania pociąga za sobą duży wpływ badacza na proces interpretacji, co ogranicza możliwość osiągnięcia dokładnie tych samych wyników przy powtórzeniu analizy przez innego badacza. Innym problemem jest ograniczony potencjał porównawczy oraz generalizacyjny tego typu badań. Zwraca się również uwagę na problemy teoretyczno-metodologiczne samej koncepcji ideologii o cienkim rdzeniu. Jak pisze P. Aslanidis (2016, s. 90), koncepcja M. Freedena nie zawiera żadnych kryteriów, ani operacjonalizacji pozwalających oddzielić pełne ideologie od ideologii o cienkim rdzeniu.

Teoria dyskursu

Podejście skoncentrowane na treści populizmu, które zostało zaprezentowane w poprzedniej części rozdziału jest silnie krytykowane w pracach argentyńskiego filozofa społecznego E. Laclau. Jak twierdzi E. Laclau, próby zdefiniowania tego zjawiska zakończyły się fiaskiem, ze względu na fakt, że odnosiły się wyłącznie do treści populizmu, nie zaś do jego formy. W efekcie każdy pomysł definicyjny kończył się wylizowaniem szeregu wyjątków, a więc partii i ruchów populistycznych, które nie mieściły się w proponowanej definicji (Laclau, 2009, s. 12 i n.). W ujęciu E. Laclau populizm jest raczej strukturalnym efektem logiki budowania tożsamości zbiorowych immanentnej dla samej polityki (zob. też Stanley, 2008, s. 95). Jak pisze E. Laclau (2005, s. 33): „ruch nie jest populistyczny ponieważ w swojej polityce, czy też ideologii wyraża treści identyfikowalne jako populistyczne, ale ponieważ manifestuje szczególną logikę artykulacji tychże treści – niezależnie od tego, jaki treści mają charakter”. Wieloznac-

ność pojęcia populizmu nie jest w ramach tej perspektywy rodzajem braku, czy deficytu, lecz przeciwnie: wyrazem nieokreślonego i płynnego charakteru rzeczywistości społecznej (Laclau, 2009, s. 63).

Osiowe dla tej koncepcji pojęcie dyskursu nie oznacza badania reguł budowy języka, a raczej zainteresowanie szerszymi analizami konstruowania całych form dyskursywnych (Torfing, 2005, s. 153). Dyskurs nie ogranicza się do mowy oraz pisma i jest definiowany jako „zespół elementów, w którym konstytutywną rolę odgrywają relacje. Oznacza to, że elementy te nie poprzedzają owej struktury relacyjnej, lecz są przez nią ustanawiane” (Laclau, 2009, s. 63). Tożsamości elementów nie są więc pochodną istnienia niezmiennej esencji (np. materialnych interesów wywodzonych z usytuowania w strukturze społecznej), a raczej efektem praktyk artykulacyjnych w ramach niezeterminowanego pola dyskursywności. Tożsamości poszczególnych podmiotów mogą być więc różne w zależności od typów dyskursów walczących ze sobą o hegemonię, której celem jest stabilizacja znaczeń. Artykulacją, czy też powiązaniem E. Laclau i Ch. Mouffe nazywają „każdą praktykę ustanawiającą relację między elementami w taki sposób, że ich tożsamość zostaje przekształcona w wyniku praktyki wiązania” (Laclau i Mouffe, 2007, s. 111). Dyskurs jest bytem relacyjnym, a jego tożsamość jest współtworzona przez „konstytutywne zewnętrzne”, a więc to, czym dany dyskurs nie jest. Ta właściwość powoduje, że jest on narażony na destabilizację przez elementy przygodne, których dany dyskurs nie jest w stanie włączyć w trakcie procesu artykulacji. Społeczeństwo w ramach tej perspektywy widziane jest jako byt niemożliwy, gdyż charakteryzuje się nadwyżką znaczenia i oparty jest na konflikcie dyskursów dążących do hegemonii (Howarth, 2008, s. 161). W efekcie żadna tożsamość nie ma stabilnego charakteru, gdyż pole dyskursywności zawsze otwarte jest na nowe artykulacje (a więc powiązania pomiędzy elementami funkcjonującymi w polu dyskursywności).

Z drugiej strony, pole społeczne nie jest też domeną absolutnej przypadkowości, a jego ostateczna stabilizacja jest wprawdzie niemożliwa, jednak częściowy porządek ustanawiają tzw. punkty węzłowe, które stabilizują znaczenia wskutek zajmowania uprzywilejowanej pozycji w danym dyskursie. Obecność punktów węzłowych oznacza, że dyskurs organizuje się wokół jednego, relatywnie stabilnego znaku. Na przykład w dyskursie nacjonalistycznym, czy komunistycznym strukturalną pozycję punktu węzłowego zajmują odpowiednio naród, czy komunizm, a znaczenie takich pojęć, jak wolność, sprawiedliwość, demokracja czy państwo jest efektem relacji z punktem węzłowym.

W późniejszych pracach E. Laclau szczególnie ważnym pojęciem stanie się „puste znaczące”. Mimo nieustannie obecnej w społeczeństwie nadwyżki znaczenia i płynącej stąd niemożności symbolicznego domknięcia społeczeństwa, czy też ustanowienia jego stabilnej uniwersalności opartej o jednoznaczną strukturę czy esencję, każdy projekt społeczny opiera się na ideale domknięcia systemu symbolicznego, a więc stabilizacji struktur, znaczeń i tożsamości. Jest to możliwe za sprawą konstruowania przez podmioty społeczne tzw. pustych znaczących. Są to środki symboliczne służące do reprezentacji niekompletnego, zawsze otwartego na nowe artykulacje porządku, które same w sobie pozbawione są zawartości treściowej (Howarth i Stavrakakis, 2008, s. 8). Przykładem pustych znaczących są kluczowe dla wszelkich dyskursów politycznych pojęcia: władza, sprawiedliwość, społeczeństwo, naród, demokracja, porządek etc.

Znaczeniowa pustka pozwala na korzystanie z owych pojęć jako układów odniesienia w wielu, często antagonistycznych względem siebie dyskursach. D. Howarth (2015, s. 12) podkreśla, że punkty węzłowe dotyczą tych uprzywilejowanych znaczących, które częściowo stabilizują znaczenia praktyk oraz konfiguracji instytucjonalnych, z kolei puste znaczące dostarczają symbolicznych środków reprezentacji z istoty swojej niekompletnych, czy niedomkniętych porządków społecznych. Punkt węzłowy odnosi się więc do funkcji w dyskursie, zaś puste znaczące do mechanizmu reprezentacji dyskursywnej.

Pojęcie pustego znaczącego nabiera szczególnego znaczenia w przypadku populizmu. Jak pisze M. Gdula, w późniejszym etapie swojej twórczości E. Laclau jest coraz bardziej zainteresowany podziałem na lud i władzę jako matrycą „pozwalającą zrozumieć politykę?” (Gdula, 2015, s. 163). Punktem wyjścia w wyjaśnianiu zjawiska populizmu jest pojęcie roszczenia. Niezaspokojenie określonej puli potrzeb społecznych powoduje, że rośnie potencjał konfliktowości, który ma znaczenie dla pojawienia się zjawiska populizmu. W tym kontekście warto również wskazać na dwa inne pojęcia odnoszące się do sposobu strukturyzacji roszczeń. Mowa o logice ekwiwalencji oraz logice różnicy, które mogą być pojmowane jako typy idealne, pomiędzy którymi rozciąga się kontinuum możliwych logik. Z jednej strony, mamy do czynienia z logiką łączenia roszczeń w jeden ciąg różnych ekwiwalentnych żądań, z drugiej, z logiką komplikowania oraz różnicowania przestrzeni społecznej na partykularne roszczenia, tożsamości, czy elementy. To styk tych dwóch logik odpowiada za powstanie tożsamości zbiorowych, które z jednej strony opierają się na wyodrębnieniu elementów wspólnych, z drugiej na ich różnicowaniu względem konstytutywnego zewnątrz (Laclau, 2009, s. 65).

Wyjaśnienie populizmu zaproponowane przez E. Laclau daje się przedstawić przy pomocy sekwencji składającej się z sześciu etapów. Po pierwsze, seria partykularnych społecznych roszczeń nie może zostać zaspokojona przez istniejące kanały instytucjonalne. Po wtóre, niezaspokojone roszczenia wchodzą ze sobą w relację solidarności czy ekwiwalencji. Po trzecie, żądania krystalizują się wokół wspólnych symboli. Po czwarte, zjawiska te mogą być wykorzystane przez przywódców, którzy interpelują sfrustrowane masy i w ten sposób uruchamiają proces zbiorowej identyfikacji. Po piąte, powstaje tożsamość zbiorowa ludu jako aktora pozostającego w konfrontacji z istniejącym reżimem. Po szóste, celem owego zbiorowego aktora jest żądanie zmiany reżimu (Arditi, 2010, s. 489). Podstawową jednostką analizy w przypadku tego ujęcia jest żądanie-rozszczenie. Kiedy wiele z nich jest niezaspokojonych, otwiera się możliwość powstania łańcucha ekwiwalencji oraz ustanowienia granicy pomiędzy owym łańcuchem – zespołem roszczeń a systemem (Moffit, 2016, s. 23).

Należy podkreślić, że w ujęciu E. Laclau populizm jest pojęciem stopniowalnym, im większa jest liczba roszczeń artykułowanych w ramach łańcucha ekwiwalencji łączącego większą liczbę przestrzeni społecznych, tym większy stopień populizmu (Howarth, 2014, s. 15). Stworzenie politycznej granicy pomiędzy posiadającymi władzę i uciskanymi, wymaga by partykularności, które składają się na znaczące „lud” stały się elementami w łańcuchu ekwiwalencji. Jedyne, co łączy owe roszczenia w łańcuch ekwiwalencji to formalna relacja antagonizmu względem systemu (Panizza, 2005, s. 6). F. Panizza podsumowując to podejście wskazuje, iż populizm to dyskurs przeciwny *status quo*, który upraszcza przestrzeń polityczną poprzez symboliczny podział

społeczeństwa na „lud” oraz „innego” (Panizza, 2005, s. 3). Zarówno „lud”, jak i „inny” są tu politycznymi konstruktami, mającymi performatywną moc powoływania do rzeczywistości tego, co nazywają. Są więc symbolicznie ukonstytuowane poprzez relację antagonizmu, a nie socjologicznie dane.

W koncepcji E. Laclau tożsamości nie istnieją uprzednio względem politycznych praktyk. Jak pisze badacz, praktyki polityczne nie wyrażają natury podmiotów społecznych, ale są mechanizmem konstytuowania podmiotów społecznych (Laclau, 2005, s. 33). Tożsamość zbiorowa jest więc retroaktywnym efektem procesu politycznego, a nie uprzednio istniejącym układem cech określonych podmiotów. Ważną rolę odgrywa tutaj puste znaczące. Jak pisze M. Gdula, puste znaczące to jedno z roszczeń, które „zaczyna funkcjonować jako nazwa ustanawiająca jedność heterogenicznego łańcucha ekwiwalencji” (Gdula, 2015, s. 166). Mechanizm nie polega tu jednak na abstrahowaniu wspólnego mianownika wszystkich roszczeń z łańcucha ekwiwalencji, a raczej na przejściu przez jedno z roszczeń roli pustego znaczącego i oznaczeniu jego nazwą całego łańcucha. Tożsamość ludu w perspektywie teorii dyskursu nie jest efektem wiązki partykularnych cech, a nazwy, która nadaje jedność heterogenicznym elementom (Gdula, 2015, s. 167–168). W sensie empirycznym heterogeniczne elementy tworzące łańcuch ekwiwalencji mogą oczywiście podzielać pewne wspólne cechy, jednak kluczową kwestią jest wspólny przeciwnik, względem którego budowana jest tożsamość zbiorowa.

Jednym z częstych zarzutów stawianych teorii dyskursu jest brak precyzyjnych założeń teoretyczno-metodologicznych oraz jasno określonego postępowania badawczego, które umożliwiłoby prowadzenie badań empirycznych (Czyżewski, 2013, s. 10; Marzec, 2011, s. 188). Z drugiej strony, podejmowanych jest szereg prób doprecyzowania podstawowych kategorii, ich operacjonalizacji oraz wypracowania sekwencji względnie transparentnych kroków badawczych. Mimo różnic ontologicznych i epistemologicznych wielu autorów podkreśla możliwość wykorzystania zestawu narzędzi analitycznych wypracowanych przez inne nurty, np. krytyczną analizę dyskursu, czy też wspomagane komputerowo badania leksykometryczne (Jørgensen i Phillips, 2002, s. 24).

Z kolei S. Walton oraz B. Boon (2014) proponują zestaw sześciu kroków badawczych, który systematyzowałby analizę prowadzoną w ramach teorii dyskursu. Pierwszy krok określają mianem konstruowania danych, które w przypadku tego paradygmatu wychodzą poza tekst i odnosić się mogą do wszystkiego, co podlega interpretacji. Etap drugi polega na wnikliwym oraz wielowymiarowym opisie danego wydarzenia (zjawiska), tak by możliwe było zbadanie różnych artykulacji dyskursywnych na tle szczegółowo przedstawionego kontekstu. W trzeciej fazie badane są kluczowe artykulacje promowane przez strony sporu, sposoby konstruowania tych samych wydarzeń przez zantagonizowane strony, identyfikowane kluczowe punkty węzłowe oraz puste znaczące, a także zasadnicze braki, luki, nieobecności dyskursywne. Wszystko to ma pomóc zidentyfikować osie podziałów oraz architekturę pola dyskursywności. Krok czwarty to analiza organizacji każdego z dyskursów, a więc przede wszystkim łańcuchów ekwiwalencji, które pozwalają śledzić strategie oznaczania w ramach każdej z dyskursywnych artykulacji. W kroku piątym bada się układ pozycji podmiotowych oraz tożsamości konstruowanych w ramach dyskursów oraz pyta się o ich przekształcenia w kolejnych dyskursach. W ostatniej fazie, nazwanej hegemonicznym

domknięciem, bada się efekty dyskursu, a więc kwestię ewentualnej hegemonii jednej z dyskursywnych artykulacji. Innymi słowy, usiłuje się ustalić, które sposoby interpretacji antagonizmu, wydarzeń z nim związanych oraz znaczenia punktów węzłowych uzyskały dominujący status (Walton i Boon, 2014).

Wyróżnione etapy analizy opierają się na szeregu pytań badawczych, które – jak zauważyli – M. Jørgensen oraz L. J. Phillips (2002) powinny być stawiane przy interpretacji materiału empirycznego w ramach teorii dyskursu. Na najbardziej ogólnym poziomie, analiza powinna odpowiedzieć na pytanie, jakie antagonistyczne sposoby rozumienia rzeczywistości wchodzą w grę i jakie są społeczne konsekwencje hegemonii jednej z perspektyw? Użycie kategorii wprowadzonych przez omawianą perspektywę pozwala również stawiać pytania o to, jak konstytuowana jest wiedza, rzeczywistość, tożsamości oraz relacje społeczne (Jørgensen i Phillips, 2002, s. 51). Ponadto, na poziomie bardziej szczegółowym pytać należy m.in. o sposoby pozycjonowania elementów dyskursywnych w ramach partykularnych relacji, mechanizmów wykluczania oraz zakresu wykluczanych treści, zawartości treściowej poszczególnych artykulacji oraz znaczeń poszczególnych znaków w ramach artykulacji, układu punktów węzłowych oraz pustych znaczących, czy też sposobów reprodukcji poszczególnych dyskursów (Jørgensen i Phillips, 2002, s. 30).

Jako, że istota polityki polega na konstruowaniu tożsamości zbiorowych oraz podziałów politycznych opartych o logikę ekwiwalencji i różnicy, analiza retoryczna, czy szerzej analiza dyskursu jest kluczowym wymiarem badań. L. Thomassen wskazuje, iż w późniejszych pracach E. Laclau wprowadza szereg kategorii retorycznych, które pozwalają wyjaśnić mechanizmy budowy łańcucha ekwiwalencji. Szczególnie istotne są metafory i metonimie, które pozwalają występować jednym elementom łańcucha w funkcji reprezentacji innych elementów (Thomassen, 2016, s. 163). Podstawowy cel badawczy w podejściu dyskursywnym polega na ustaleniu, czy dana praktyka artykułuje się przy użyciu pustego znaczącego, jakim jest lud, czy jakichś innych pustych znaczących.

Po drugie, w jakim stopniu reprezentacja społeczeństwa jest antagonistyczna i dzieli społeczeństwo na dwa główne bloki. Etap gromadzenia danych empirycznych nie różni się od metod badań historycznych, czy etnograficznych. Gromadzone są wszelkie możliwe materiały pozwalające śledzić praktyki dyskursywne, w toku których artykułowane są tożsamości zbiorowe. Materiały empiryczne obejmują prasę, przemówienia, wypowiedzi polityków, oficjalne raporty, dokumenty nieoficjalne, biografie, a także materiały wizualne (Howarth, 2008, s. 215). Dobór próby ma charakter celowy i jako taki może obejmować kilka wariantów: (1) włączanie do próby przypadków ekstremalnych, czy odstających, (2) gromadzenie przypadków typowych, (3) zebranie tylko kilku przypadków, przy jednoczesnym zapewnieniu maksymalnej różnorodności próby, (4) dobór przypadków o różnym stopniu intensywności interesującej badacza cechy, (5) dobieranie przypadków obrazowych, które najlepiej egzemplifikują rezultaty badania lub (6) dobór przypadków najłatwiej dostępnych (Flick, 2011, s. 59–60).

W badaniach nad populizmem celem doboru próby jest odzwierciedlenie wszystkich charakterystycznych dla tego zjawiska kategorii w dyskursie danego aktora, a także wskazanie na zróżnicowanie znaczeń tychże kategorii w ramach poszczególnych artykulacji (Marttila, 2015, s. 147). Podstawową jednostką próby jest zwykle dyskurs danego aktora indywidualnego, bądź zbiorowego. W kolejnym etapie dane

odnoszone są do ram teoretycznych, opartych o podstawowe kategorie teorii dyskursu. Celem jest zidentyfikowanie dyskursywnej logiki konstruowania ludu oraz sposobu konstruowania granicy oddzielającej lud od posiadających władzę. Badania prowadzone w ramach tej perspektywy zazwyczaj obejmują studia przypadków, np. dyskurs gubernatora stanu Alabama G. Wallace'a (Lowndes, 2005), prezydenta Argentyny C. Menema (Barros, 2005), czy greckiej lewicowej Syrizey oraz jej przywódcy A. Tsiprasa (Stavrakakis i Katsambekis, 2014). Stopniowo rośnie jednak liczba prac porównawczych, zazwyczaj jednak opartych na nie więcej niż dwóch przypadkach, np. Syrizey i Podemos (Kioupiolis i Katsambekis, 2018), Syrizey i ruchu M5S (Mazzolini i Borriello, 2018), Podemos i Frontu Narodowego (De La Caridad Ledezma, 2018), R. Betancourta i H. Chaveza, lub maccartyzmu i Partii Herbacianej (Savage, 2018).

Do zalet propozycji E. Laclau należy niewątpliwie wyeksponowanie roli populistycznej formy i unikanie treściowych charakterystyk w definiowaniu populizmu. Wyjaśnianie pojęcia populizmu poprzez specyficzne treści oznaczało wyniesienie do roli cech definicyjnych przygodnych, kontekstualnych treści, nieobecnych w innych populizmach. Mimo strukturalnego i formalnego nachylenia definicji C. Mudde'go, populizm w ujęciu tego autora nadal jest jednak ideologią, a więc zakłada istnienie przekonań populistycznych. Tymczasem perspektywa E. Laclau postrzega populizm wyłącznie jako wzór artykulacji, czy też logikę. Co jeszcze istotniejsze, konkretne elementy tej logiki mogą wywodzić się z jakiegokolwiek ideologii (De Cleen, Glynos i Mondon, 2018, s. 652) i niekoniecznie opierają się na moralistycznym kryterium podziału (Kioupiolis i Katsambekis 2018, s. 203).

Zaletą tego podejścia jest również pojmowanie populizmu jako „serii środków dyskursywnych, które mogą zostać użyte w różnorodny sposób” (Laclau, 2009, s. 152), a także stopniowalny charakter populizmu. Cennym aspektem propozycji E. Laclau jest postrzeganie populizmu jako praktyki, czegoś, co powstaje w trakcie działania, a nie stanu, a także dowartościowanie roli reprezentacji dyskursywnej, o efektach performatywnych.

Wadą koncepcji jest natomiast wspomniany już wcześniej brak operacjonalizacji wskaźników populizmu, który uniemożliwia oszacowanie stopnia „populistyczności”, mimo *explicite* przyjmowanego założenia o jego stopniowalności (zob. Laclau, 2005, s. 45). Krytykować można także utożsamienie populizmu z polityką jako taką, co uznaje się za nadmiernie rozszerzające rozumienie, wytrącające z rąk badaczy jakiegokolwiek możliwości rozróżniania między populizmem a innymi zjawiskami politycznymi. Ponadto, prace E. Laclau i tzw. szkoły Essex rozwijającej jego propozycje, nie zawierają konkretnych narzędzi pozwalających na szczegółową analizę dyskursu.

Podejście dyskursywno-historyczne

Jako jeden z wariantów tzw. krytycznej analizy dyskursu, omawianą perspektywę charakteryzuje nie tylko wykorzystanie szerokiego zakresu narzędzi analitycznych wywodzących się z różnych działów lingwistyki i pozwalających na wnikliwą analizę dyskursu, ale również dążność do uwzględnienia w toku analizy możliwie wielu informacji kontekstowych, pojawiających się w tekstach mówionych oraz pisanych (Wodak, 2011, s. 61). Na silne skontekstualizowanie analizy wskazuje już samo pojęcie

dyskursu. Jest on w tym ujęciu rozumiany jako złożona wiązka współwystępujących i następujących po sobie aktów językowych, które przejawiają się w jednym, bądź kilku obszarach życia społecznego (Wodak, 2008, s. 190). Definicja wskazuje również, jak istotne jest badanie interdyskursywności oraz intertekstualności, czyli zjawisk językowych, które wyrażają heterogeniczny charakter dyskursu, opierający się na wielu treściach i wielu tekstach pochodzących z różnych domen życia społecznego. Dyskurs jest traktowany w tym ujęciu jako ważny instrument władzy pozwalający na podtrzymywanie społecznych nierówności za pośrednictwem komunikacji. Stąd zadaniem analizy jest krytyka obejmująca wewnętrzne niespójności tekstu, mechanizmy perswazyjne oraz środki służące zmianie komunikacji, a tym samym zmianie relacji władzy.

Analiza dyskursu w ramach tego podejścia składa się z dwóch poziomów: „analizy wstępnej” (ang. *entry-level analysis*) skoncentrowanej głównie na tematycznej organizacji tekstu oraz analizy pogłębionej (ang. *in-depth analysis*), która opiera się na szczegółowych pytaniach badawczych, bada koherencję oraz kohezję tekstu, gatunki mowy, strategie dyskursywne oraz inne środki lingwistyczne (Wodak, 2015, s. 50–51). Szczególnie istotną z punktu widzenia badania populizmu jest orientacja nie tylko na badanie przekazów formułowanych *explicite*, ale również treści aluzyjnych i głęboko zakodowanych (Wodak, 2011, s. 59).

Postępowanie badawcze w tym podejściu opiera się na heurystycznym narzędziu – zbiorze pytań i odpowiadających mu strategii dyskursywnych (zob. tabela 3.1). Po pierwsze, w jaki sposób aktorzy społeczni są konstruowani poprzez nadawane im nazwy (strategia denotacji/nazywania)? W tym przypadku szczególnie istotne znaczenie z punktu widzenia populizmu ma dychotomiczny podział na my–oni, a także metafory i synekdochy, które pozwalają reprezentować części za całości. Po wtóre, jakie pozytywne, lub negatywne cechy przypisywane są językowo skonstruowanym aktorom społecznym (strategie predykcji)? Atrybucja określonych cech realizowana może być przez szereg zabiegów stereotypizujących, w sposób jawny, bądź ukryty, na przykład poprzez systematyczne umieszczanie w negatywnym kontekście. Po trzecie, za pomocą jakich schematów argumentacyjnych uzasadniane, bądź delegitymizowane są konkretne sposoby nazywania oraz orzekania? (Reisigl, 2011, s. 156; Wodak, 2008, s. 196). Po czwarte, z jakiego punktu widzenia powyższe trzy strategie są realizowane? Po piąte, czy analizowane wypowiedzi są intensyfikowane, artykułowane jawnie, czy może tonowane? Z każdą z powyższych strategii wiąże się analiza konkretnych środków językowych, pozwalających na ich realizację.

Podstawowym przedmiotem zainteresowania tej perspektywy badawczej są ekskluzywistyczne, skrajne prawicowe populizmy uznawane za zagrożenie dla europejskiej demokracji. Populizm prawicowy jest traktowany w ramach analizy historyczno-dyskursywnej przez pryzmat zawartości treściowej artykułowanej za pośrednictwem konkretnych strategii dyskursywnych. Jak wskazuje R. Wodak (2008), badanie populizmu powinno uwzględniać zarówno formę, jak i treść. Błędne jest redukcjonowanie prawicowego populizmu do pustej formy, bądź przekonania, że za populistycznym stylem nie stoi żadna treść. Kluczowe dla analizy populizmu jest uwzględnienie faktu, że zawsze mamy do czynienia z integracją formy i treści realizowanych za pośrednictwem wielu gatunków, w wielu politycznych domenach (np. w trakcie kampanii wyborczej, bądź w uzasadnieniach projektów aktów prawnych). Populizm nabiera też specyficznego charakteru ze względu na typ odbiorcy oraz charakter kontekstu historycznego.

Tabela 3.1. Strategie dyskursywne w podejściu dyskursywno-historycznym

Strategia	Cele	Środki
Denotacja i nazywanie	konstruowanie wizerunku „naszych”/„swoich” i „obcych”/„innych”	– kategoryzacja; – odczłowieczające, biologiczne metafory i metonimie; – synekdochy
Orzekanie	nacechowane pozytywnie lub negatywnie określenia uczestników działań społecznych	– stereotypizujące, wartościujące przypisywanie cech negatywnych i pozytywnych; – sugerowanie i wyrażanie wprost
Argumentacja	uzasadnianie pozytywnych lub negatywnych ocen	zabiegi uzasadniające dyskryminację lub przywileje oraz przyłączenie lub wykluczenie
Perspektywizacja lub reprezentacja dyskursywna	wyrażanie zaangażowania i punktu widzenia rozmówcy	relacjonowanie, opisywanie, przywoływanie, cytowanie zachowań i wypowiedzi o charakterze dyskryminującym
Wzmacnianie i tonowanie	zmienianie statusu epistemicznego wypowiedzi	wzmacnianie i tonowanie mocy illokucyjnej wypowiedzi dyskryminujących

Źródło: Wodak, 2008, s. 196.

R. Wodak (2008) wskazuje na dziewięć cech charakteryzujących wszystkie prawicowe podmioty populistyczne, spośród których na pierwszym miejscu umieszcza odwołania do reprezentacji ludu jako homogenicznego bytu oparte na natywistycznych ideologiach. Nieodłączną częścią tego dyskursu jest retoryka wykluczenia, przy pomocy której konstruuje się wewnętrznych (np. Żydzi, elity polityczne, establishment), bądź zewnętrznych obcych (np. Unia Europejska, uchodźcy). Jak zauważa R. Wodak, wszystkie prawicowe partie populistyczne instrumentalizują jakąś etniczną, polityczną, seksualną czy też religijną mniejszość. Przekształcają ją w kozła ofiarnego oraz prezentują jako społeczne zagrożenie. Stąd ważnym aspektem prawicowego populizmu jest polityka strachu. R. Wodak wskazuje również na specyficzną właściwość populistycznej epistemologii, którą jest „arogancja ignorancji” oparta na waloryzacji zdrowego rozsądku, antyintelektualizmu, w wielu wypadkach gloryfikacji antymodernistycznego, czy antyosiwieceniowego myślenia.

Do innych treści istotnych dla populizmu należą scenariusze zagrożenia, ochrona ojczyzny, teorie spiskowe, tradycyjne, konserwatywne wartości i moralność, a także poparcie dla symplicystycznych rozwiązań oraz potrzeba charyzmatycznego przywódcy, czy zbawcy. Do typowych strategii dyskursywnych, które pozwalają artykułować powyższe treści należą: manichejskie, dychotomiczne podziały na my–oni; strategie argumentacyjne, toposy oraz błędy argumentacyjne (m.in. *ad hominem*, *ad populum*, błąd pospiesznej generalizacji, czy toposy gniewu, demokratycznej partycypacji, ciężaru), konstruowanie nierealnych scenariuszy, a także zamierzona wieloznaczność, pozwalająca na prowokacje oraz odwracanie roli ofiary i sprawcy (Reisigl, 2014, s. 78; Wodak, 2015, s. 66–68). Konstruowanie nierealnych scenariuszy opiera się na założeniu o omnipotentnej, ukrytej władzy pewnych grup (grupy lobbystyczne, bankierzy, partie, czy też szeroko rozumiani „inni”), których rola w stwarzaniu potencjalnych przyszłych zagrożeń jest zdemonizowana oraz wyolbrzymiona.

Szczególną rolę w dyskursywno-historycznej analizie odgrywają toposy, rozumiane jako związane z treścią reguły wnioskovania łączące przesłanki z konkluzjami.

Analiza polega na identyfikacji fragmentów wypowiedzi, które opierają się na specyficznych, charakterystycznych dla prawicowego populizmu toposach. Tabela 3.2. przedstawia wybrane przykłady toposów wyróżnionych przez R. Wodak (2015) wraz z ich zawartością treściową.

Tabela 3.2. Wybrane toposy w prawicowym dyskursie dotyczącym imigrantów

Wybrane toposy	Uzasadnienia
Topos ludu	Jeśli ludzie popierają/odrzucają określone działanie, powinno ono zostać zrealizowane/zaniechane.
Topos korzyści/użyteczności	Jeśli działanie ze względu na określony cel jest użyteczne/korzystne, powinno zostać podjęte.
Topos zagrożenia lub niebezpieczeństwa	Jeśli istnieje jakieś specyficzne zagrożenie/niebezpieczeństwo, należy jemu przeciwdziałać.
Topos ciężaru	Jeśli jakaś osoba, instytucja lub kraj jest obciążony specyficznymi problemami, powinno się działać w celu usunięcia ciężaru.
Topos historii	Ponieważ historia naucza, że określone działania niosą określone konsekwencje, powinno się działać/rezygnować z działań w określonych sytuacjach porównywalnych z historycznymi przykładami.

Źródło: Wodak, 2015, s. 53.

Zaletą koncepcji R. Wodak jest również uwzględnienie medialnego kontekstu, a także wielości gatunków, za pośrednictwem których realizowany jest dyskurs populistyczny (np. karykatury, komiksy, utwory muzyczne w stylu rap). Zjawisko zacierania granicy pomiędzy domeną prywatną, a publiczną, pomiędzy rozrywką a informacją, marketingiem, reklamą a prowadzeniem kampanii, pomiędzy politykami a celebrytami powoduje „fikcjonalizację polityki” oraz wzrost roli symbolicznego wymiaru wysiłków politycznych (Wodak i Forchtner, 2014).

Kontekst medialny wzmacnia również efektywność strategii prowokacji. Autorka śledzi sekwencję skandalu oraz detale reakcji lidera FPÖ H. Ch. Strache, po opublikowaniu przez niego w sierpniu 2012 r. antysemitycznej karykatury na profilu Facebooka. Po pierwsze, celowe wywołanie skandalu przez lidera partii. Po wtóre, ujawnienie antysemitycznego charakteru prowadzi do negowania obraźliwego znaczenia, poprzez wskazywanie na inną intencję, bądź inny cel. Po trzecie, redefiniowanie skandalu i zrównanie go z innym fenomenem (np. poprzez analogie historyczne). Po czwarte, nadawca mowy nienawiści prezentuje siebie jako ofiarę niesłusznych oskarżeń, w stylu udramatyzowanym oraz wyolbrzymionym, a także domaga się dla siebie wolności słowa. Strategie usprawiedliwiania często przyjmują postać ataków wobec politycznej poprawności, a także doszukiwania się spisków w aktach oskarżenia o antysemityzm. W kolejnych etapach dochodzi do wybuchu nowego skandalu związanego z wyjaśnieniami, a także quasi-przeprosin za rzekome niezrozumienie przez odbiorców słów nadawcy (Wodak, 2015, s. 19–20).

Badanie prowadzone zgodnie z tym podejściem ma charakter eklektyczny nie tylko jeżeli chodzi o narzędzia. Bazą są zwykle różnorakie teorie społeczne pojmowane jako względnie systematyczne, abstrakcyjne oraz ogólne wyjaśnienia tego, jak funkcjonuje świat społeczny. Do najczęściej przywoływanych w literaturze przedmiotu twórców tego typu teorii, które oferują teoretyczne ramy, poprzez które specyficzne dyskur-

sywne wydarzenia mogą być rozumiane w szerszym kontekście społecznym należą K. Marks, L. Althusser, P. Bourdieu, J. Butler, M. Foucault, A. Giddens, A. Gramsci, J. Habermas, E. Laclau, Ch. Mouffe, C. Lefort, czy J. Rancière (zob. Forchtner, 2017, s. 259). Procedura badawcza wykorzystywana w podejściu dyskursywno-historycznym bazuje na nieustannym przechodzeniu od teorii do empirii, a dedukcyjnie skonstruowana lista cech typowych dla kategorii populizmu jest tylko punktem wyjścia. Kluczową rolę odgrywa tu bowiem indukcja, która wyraża się w wydobywaniu z konkretnych danych empirycznych cech charakteryzujących badane podmioty populistyczne. Dobór próby opiera się na podejściu triangulacyjnym, które w tym przypadku oznacza zbieranie danych na ten sam temat ogólny (ang. *macro-topic*), ale należących do różnych gatunków, a także zbieranie różnych danych kontekstowych, które umożliwią wnikliwą, wielopoziomową interpretację. W kolejnym etapie dane są selekcyjonowane oraz sortowane, by uzyskać niewielki korpus, na którym można dokonywać analizy. Zwykle chodzi o jeden bądź kilka dyskursów oraz jednego bądź kilku aktorów. Badania mają więc najczęściej charakter studium przypadku np. austriackiej Partii Wolności (Wodak, 2013), bądź wybranego problemu np. islamofobii (Krzyżanowski, 2013).

Większa liczba analizowanych przypadków nie oznacza prowadzenia rygorystycznych badań porównawczych. Ich wprowadzenie służyć ma raczej zapewnieniu możliwie dużego zróżnicowania próby, niezbędnego dla zidentyfikowania oraz zilustrowania wszelkich możliwych przejawów, czy wariantów prawicowego dyskursu populistycznego. Selekcja konkretnych fragmentów dyskursu oparta jest o takie kryteria, jak: typowość, intertekstualny i interdyskursywny wpływ, istotność, wyjątkowość (uwzględnienie przypadków skrajnych) oraz oryginalność danych (Reisigl, 2011, s. 163). W efekcie w próbie pozostają najbardziej spektakularne (np. w sensie kontrowersyjności), typowe, programowe, czy centralne teksty. Podstawową jednostką próby jest dyskurs na określony temat (np. imigrantów) oraz dyskurs konkretnych podmiotów prawicowych i populistycznych. Ważnym etapem badania jest też przeprowadzenie analizy pilotażowej wybranego fragmentu dyskursu, które ma służyć doprecyzowaniu, czy też uzupełnieniu językoznawczych narzędzi analitycznych.

Silnie normatywny charakter krytycznej analizy dyskursu oznacza, że celem jest nie tylko wnikliwa analiza procesów komunikacyjnych, ale również ich zmiana. Stąd tematyczna koncentracja na problemach społecznych i politycznych zagrożeniach dla demokracji, np. rasizm, nacjonalizm, antysemityzm, islamofobia etc. Wyrazem tego jest również rozpatrywanie populizmu w kontekście kategorii skrajnej prawicy, dla której istnieją ważniejsze cechy konstytutywne niż populizm (Rydgren, 2017).

Szczególnie interesujące z punktu widzenia analizy ugrupowań już nie tylko skrajnej prawicy są wątki islamofobiczne, które w wielu wypadkach wyparły dawny nacjonalizm, czy antysemityzm. Na przykład M. Krzyżanowski (2013) po przeanalizowaniu dokumentu programowego i zawartości billboardów Austriackiej Partii Wolności (FPÖ) argumentuje, że dyskursywnie przekształcenie programu w kierunku islamofobicznym pomogło „zmodernizować” wizerunek partii jako nadążającej za zmianami dyskursu skrajnej prawicy w innych krajach. Z drugiej strony islamofobiczny przekaz pozwolił na zabezpieczenie tożsamości ugrupowania, nie stał bowiem w sprzeczności z wcześniej głoszonymi przez tę partię hasłami antyimigranckimi.

Celem analizy przeprowadzonej przez M. Krzyżanowskiego (2013) była identyfikacja strategii prezentacji siebie oraz „innego”, co pozwoliło także na badanie dynamiki dyskursywnej konstrukcji oraz (de)legitymizacji grup własnych oraz obcych. Artykuł jego autorstwa w centrum stawia badanie toposów, a więc nazw schematów argumentacyjnych łączących ze sobą różne treści, pozwalające konstruować wielorakie stanowiska krytyczne wobec islamu. Na przykład, topos niebezpieczeństwa i zagrożenia realizowany jest przez wiele różnych fragmentów dyskursu FPÖ, które przedstawiają islam przede wszystkim przez pryzmat negatywnych zjawisk (np. terroryzmu, radykalnej edukacji itd.). Analiza M. Krzyżanowskiego rekonstruuje semantyczne pole islamu prezentowanego jako onnipotentne zagrożenie. Obejmuje ono następujące treści: minarety jako symbol muzułmańskiej przemocy, Koran i nawoływanie do przemocy, radykalna edukacja islamska w Austrii, muzułmanie i prawa kobiet, nadużywanie wolności religijnych przez muzułmanów oraz rosnąca liczba muzułmanów w Austrii.

Innym jeszcze ważnym problemem podejmowanym w ramach omawianej perspektywy są rozmaite strategie wprowadzania ambiwalencji oraz zaprzeczania, zorientowane na osłabienie, czy nawet anulowanie oskarżeń o rasizm czy ksenofobię. Aby zostać uznanym za prawomocnego aktora w zachodnich systemach politycznych prawicowe, antyimigranckie partie populistyczne zmuszone są do nieustannego negocjowania swojej pozycji dyskursywnej. Stąd korzystają one z szeregu strategii naprawiania wizerunku, komunikacji kryzysowej oraz zaprzeczania rasizmowi, których celem jest zaprzeczanie oskarżeniom, bądź dostarczanie uzasadnień, czy usprawiedliwień działań powodujących kontrowersje.

W przeciwieństwie do partii głównego nurtu, populistyczne partie skrajnej prawicy operują w przestrzeni większej dwuznaczności. Z jednej strony kategorię odcinanie się od budzących kontrowersje wypowiedzi pozwala im walczyć o głosy elektoratu centrowego, z drugiej strony utrzymywanie niejednoznaczności pozwala na pozyskiwanie, utrzymywanie głosów oraz legitymizację w oczach elektoratu antyimigranckiego. R. Wodak posłużyła się określeniem zamierzonej wieloznaczności dla opisanego populistycznej strategii dyskusyjnego kontrowersyjnych kwestiach w taki sposób, który pozostawia przestrzeń dla przynajmniej dwóch możliwych sposobów interpretacji (Wodak, 2015, s. 142).

Wątek zamierzonej wieloznaczności podjęli w swoim artykule Niko Hatakka, Mari K. Niemi oraz Matti Välimäki (2017), którzy analizowali strategie reagowania kryzysowego trzech nacjonalistycznych, populistycznych i prawicowych partii o antyimigranckiej agendzie, które w przeszłości zetknęły się z oskarżeniami o rasizm: Partii Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (dalej jako UKIP), Partii Finów (dalej jako PS) oraz Szwedzkich Demokratów (dalej jako SD). Analiza inspirowana jest nie tylko przywołanymi wyżej koncepcjami R. Wodak, ale uwzględnia również rezultaty badań T. van Dijka (2001) dotyczące strategii perswazyjnych mających na celu zachowywanie twarzy oraz utrzymywanie pozorów, a także odwołuje się do typologii mechanizmów naprawy wizerunku W. L. Benoita (1995). Bazą empiryczną były wiadomości zebrane ze stron internetowych trzech nadawców publicznych: brytyjskiej BBC News Online, fińskiej YLE Uutiset oraz szwedzkiej SVT Nyheter opublikowane w okresie od 1 stycznia 2010 do 31 sierpnia 2015 r. Wiadomości zostały wybrane w oparciu o następujące kryteria: (1) wiadomość pojawiła się w formie tekstowej na wskazanych stronach we wskazanym okresie; (2) wiadomość zawierała odniesienia do UKIP, PS

lub SD; (3) wiadomość zawierała otwarte bądź *implicitne* oskarżenia o rasizm lub ksenofobię; (4) przedstawiciel partii reagował na owe oskarżenia, a wiadomość zawierała ową reakcję w postaci cytatu (Hatakka, Niemi i Välimäki, 2017, s. 267). Metodą badania była tematyczna, jakościowa analiza tekstu, która umożliwiła kompresję oraz kategoryzację danych. Głównym celem było zbadanie strategii reagowania na oskarżenia o rasizm, zaś ocena oraz porównywanie strategii prowadzone było w trybie dedukcyjno-indukcyjnym.

Tak więc z jednej strony materiał poddawano analizie w oparciu o zestaw strategii opisanych przez T. van Dijka, W. L. Benoita oraz R. Wodak, z drugiej strony, obecne w literaturze przedmiotu typologizację zmodyfikowano i dostosowano do kontekstu badanych partii politycznych. Analizie poddano powtarzające się tematyczne kategorie odpowiedzi na oskarżenia o rasizm. Strategie zostały zdefiniowane jako spójne zestawy semantycznych oraz retorycznych kroków obecnych we fragmentach tekstu, poprzez które przedstawiciele partii odpowiadali w zróżnicowany sposób na oskarżenia.

Analiza pozwoliła wyróżnić podporządkowane oraz antagonistyczne strategie kontroli naruszeń wizerunku. Te pierwsze zorientowane były na obłaskawianie szerszego elektoratu i zaliczono do nich: dystansowanie się poprzez działanie (np. dyscyplinowanie polityków posługujących się mową rasistowską przez władze partii), dystansowanie się retoryczne (np. wskazywanie, że opinia danego polityka nie reprezentuje poglądów partii), formułowanie wymówek, przeprosiny. Celem tych drugich było mobilizowanie bardziej radykalnego elektoratu poprzez wypowiedzi usprawiedliwiające, odwracanie oskarżeń, zaprzeczanie oskarżeniom, bądź unikanie odpowiedzi. Konstruowanie zamierzonej wieloznaczności było możliwe dzięki równoczesnemu stosowaniu obydwu typów strategii oraz odbywało się zarówno na poziomie indywidualnym (jeden polityk korzysta równocześnie z wielu strategii), jak i zbiorowym (każdy z reprezentantów partii korzysta z różnych strategii) (Hatakka, Niemi i Välimäki, 2017, s. 274).

Podstawową zaletą analizy historyczno-dyskursywnej jest jej orientacja na uwzględnienie jak największej ilości danych kontekstowych oraz wypracowanie szeregu narzędzi analitycznych, które odpowiadają heterogenicznemu charakterowi współczesnego populizmu. Ponadto orientacja na badanie przekazów niejawnych oraz kontrowersji dyskursywnych jest szczególnie istotna w warunkach silnie zmediatyzowanej polityki. Populiści bowiem odnosząc się za pośrednictwem różnych mediów do różnych grup docelowych wzmacniają, bądź tonują swój przekaz, a także odwołują się do strategii dyskursywnej prowokacji i skandalu.

Ważny jest również nacisk kładziony w ramach tej perspektywy na wielość źródeł danych empirycznych pochodzących zarówno z tradycyjnych, jak i nowych mediów, a także analiza wymiaru wizualnego na równi z wymiarem tekstualnym. Wreszcie, istotnym aspektem analizy historyczno-dyskursywnej jest badanie sposobów konstruowania wroga, co odpowiada dychotomicznej naturze populizmu.

Jednocześnie w opracowaniach poświęconych tej orientacji szczególnie często pojawia się krytyka zbyt impresyjnego stylu analizy, nadmiernej arbitralności procedury doboru próby oraz silnie normatywnego charakteru badań (Breeze, 2011). Problemy te usiłują przezwyciężyć badania nad dyskursem populistycznym, które posługują się metodami mieszanymi, łącząc analizę dyskursu z metodami językoznawstwa korpu-

sowego oraz lingwistyki kwantytatywnej². W ten sposób badany był dyskurs populistyczny na Twitterze na przykładzie kampanii wyborczej w Hiszpanii (Ruiz-Sánchez i Alcántara-Plá, 2019), czy sposoby definiowania kategorii „innego” w Hiszpanii, Boliwii i Wenezueli (García-Marín i Luengo, 2019). Zastosowanie metod mieszanych z jednej strony pozwoliło na ustalenie frekwencji występowania określonych wskaźników populizmu, z drugiej zaś dało głębszy wgląd w sposoby konstruowania znaczeń przez samych aktorów politycznych.

Podsumowanie

Analiza trzech podejść jakościowych w badaniach nad populizmem wskazuje na szeroki obszar zgodności pomiędzy nimi. W każdym z przypadków populizm traktuje się jako fenomen komunikacyjny, związany z dyskursem politycznym, a więc praktyką, w toku której łączone są różne treści oraz różne gatunki językowe. Koncepcja M. Freedena zastosowana do populizmu przez C. Mudde (mimo korzystania przez niego z kategorii „ideologii”), również nie ogranicza się wyłącznie do analizy przekazów programowych tradycyjnie utożsamianych jako *locus* ideologii, ale sięga do szeroko rozumianej komunikacji politycznej. Kategoria ideologii jest również ważnym elementem analizy historyczno-dyskursywnej.

Tabela 3.3. Cechy charakterystyczne wybranych podejść jakościowych

	Analiza ideologii	Teoria dyskursu	Analiza historyczno-dyskursywna
Status ontologiczny populizmu	ideologia o cienkim rdzeniu	dyskursywna logika	dyskurs obejmujący specyficzne cechy treściowe i odpowiadające im strategię dyskursywne
Poziom analizy	makro-/mezo-	makro-/mezo-	mikro-
Jednostka analizy	wypowiedzi podmiotów politycznych	wypowiedzi podmiotów politycznych	dyskurs podmiotów politycznych/dyskurs na określony temat (np. imigracji)
Dobór próby	teoretyczny/celowy	teoretyczny/celowy	teoretyczny/celowy
Strategia kodowania	głównie dedukcyjna	głównie dedukcyjna	Indukcyjna

Źródło: Opracowanie własne.

Niewątpliwie istotnym osiągnięciem podejścia jakościowego do badań nad populizmem jest widoczna, zwłaszcza w przypadku analizy ideologii oraz teorii dyskursu, tendencja do poszukiwania minimalnej definicji czy swoistej logiki populizmu oraz rezygnacja z charakterystycznych dla wcześniejszych badań listy szczegółowych charakterystyk treściowych, która musiała pozostawiać poza swoimi granicami szereg wyjątków. Najistotniejsze różnice pomiędzy omawianymi podejściami dotyczą poziomu analizy, najbardziej ogólnego w przypadku teorii dyskursu, a najbardziej szczegółowego w przypadku analizy historyczno-dyskursywnej. Jak się wydaje, szczególnie

² Na temat znaczenia tych dwóch metod dla analizy dyskursu zob. m.in. Pawlikowska (2012).

owocnym kierunkiem przyszłych badań będzie integracja minimalnej/formalnej definicji obecnej w pierwszych dwóch podejściach ze szczegółowymi narzędziami wypracowanymi przez krytyczną analizę dyskursu.

Bibliografia

- Albertazzi D. (2007), *Addressing 'the People': A Comparative Study of the Lega Nord's and Lega dei Ticinesi's Political Rhetoric and Styles of Propaganda*, „Modern Italy”, nr 12(3), s. 327–347.
- Albertazzi D., McDonnell D. (2008), *Introduction: The Sceptre and the Spectre*, w: D. Albertazzi, D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy*, Houndmills–New York: Palgrave, s. 1–11.
- Albertazzi D., McDonnell D. (2015), *Populists in power*, London–New York: Routledge.
- Arditi B. (2010), *Populism is Hegemony is Politics? On Ernesto Laclau's On Populist Reason*, „Constellations”, nr 17 (3), s. 488–497.
- Aslanidis P. (2016), *Is populism an ideology? A refutation and a new perspective*, „Political Studies”, nr 64(1), s. 88–104.
- Barros S. (2005), *The Discursive Continuities of Menemist Rupture*, w: F. Panizza (red.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London: Verso, s. 250–273.
- Benoit W. (1995), *Accounts, Excuses, and Apologies: A Theory of Image Restoration Strategies*, New York: State University of New York Press.
- Breeze R. (2011), *Critical Discourse Analysis and its critics*, „Pragmatics”, nr 21(4), s. 493–525.
- Canovan M. (2004), *Populism for political theorists?*, „Journal of Political Ideologies”, nr 9(3), s. 241–252.
- Czyżewski M. (2013), *Teorie dyskursu i dyskursy teorii*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2, s. 3–25.
- De Cleen B., Glynos J., Mondon A. (2018), *Critical research on populism: Nine rules of engagement*, „Organization”, nr 25, s. 649–661.
- De La Caridad Ledezma M. (2018), *Between the Populist Left and Right: Discursive Structure and Ideological Interventions in Podemos and the National Front*, w: Ó. G. Agustín, M. Brizicelli (red.), *Podemos and the New Political Cycle. Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*, Palgrave, s. 255–278.
- Eagleton T. (1991), *Ideology. An introduction*, London–New York: Verso.
- Enyedi Z. (2016), *Paternalist populism and illiberal elitism in Central Europe*, „Journal of Political Ideologies”, nr 21(1), s. 9–25.
- Flick U. (2011), *Projektowanie badania jakościowego*, Warszawa: PWN.
- Forchtner B. (2018), *Critical discourse studies and social theory*, w: J. Flowerdew, J. E. Richardson (red.), *The Routledge Handbook of Critical Discourse Studies*, London–New York: Routledge, s. 259–271.
- Freeden M. (1996), *Ideologies and political theory. A conceptual approach*, Oxford: Clarendon Press.
- Freeden M. (1998), *Is Nationalism a Distinct Ideology?*, „Political Ideologies”, nr 46(4), s. 748–765.
- Freeden M. (2003), *Ideology. A very short introduction*, Oxford: Oxford University Press.
- Freeden M. (2013), *Morphological analysis of ideology*, w: M. Freeden, L. T. Sargent, M. Stears (red.), *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, Oxford: Oxford University Press, s. 115–137.
- García-Marín J., Luengo Ó. G. (2019), *Populist discourse in the 21st century. The definition of otherness on Twitter in the cases of Spain, Bolivia and Venezuela*, w: E. Hidalgo-Tenorio, M.-Á. Benítez-Castro, F. De Cesare (red.), *Populist Discourse. Critical Approaches to Contemporary Politics*, London–New York: Routledge, s. 81–99.

- Gdula M. (2015), *Uspołecznienie i kompozycja. Dwie tradycje myśli społecznej, a współczesne teorie krytyczne*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Geertz C. (2005), *Opis gesty: w poszukiwaniu interpretatywnej teorii kultury*, w: tenże, *Interpretacja kultur*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Gibson W. J., Brown A. (2009), *Working with qualitative data*, London: Sage.
- Gidron N., Bonikowski B. (2013), *Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda*, „Weatherhead Working Paper Series”, nr 13-0004.
- Hatakka N., Niemi M. K., Välimäki M. (2017), *Confrontational yet submissive: Calculated ambivalence and populist parties' strategies of responding to racism accusations in the media*, „Discourse & Society”, nr 28(3), s. 262–280.
- Hawkins K., Kaltwasser C. R. (2017), *The ideational approach to populism*, „Latin American Research Review”, nr 52(4), s. 513–528.
- Hawkins K. A., Kaltwasser C. R. (2019), *Introduction. The ideational approach*, w: K. A. Hawkins, R. E. Carlin, L. Littvay, C. R. Kaltwasser (red.), *The Ideational Approach to Populism: Concept, Theory, and Analysis*, London–New York: Routledge, s. 1–24.
- Howarth D. (2008), *Dyskurs*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Howarth D. (2015), *Introduction: discourse, hegemony and populism. Ernesto Laclau's political theory*, w: D. Howarth (red.), *Ernesto Laclau. Post-marxism, populism and critique*, London–New York: Routledge, s. 1–20.
- Howarth D., Stavrakakis Y. (2000), *Introducing discourse theory and political analysis*, w: D. Howarth, A. Norval, Y. Stavrakakis (red.), *Discourse Theory And Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*, Manchester: Manchester University Press, s. 1–23.
- Ivaldi G., Lanzone M. A., Woods D. (2017), *Varieties of Populism across a Left–Right Spectrum: The Case of the Front National, the Northern League, Podemos and Five Star Movement*, „Swiss Political Science Review”, nr 23(4), s. 354–376.
- Jupskås A. R. (2013), *In the Name of the People! Contemporary Populism(s) in Scandinavia*, w: S. Gherghina, S. Mişcoiu, S. Soare (red.), *Contemporary Populism: A Controversial Concept and Its Diverse Forms*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, s. 258–292.
- Kioupkiolis A., Katsambekis G. (2018), *Radical Left Populism from the Margins to the Mainstream: A Comparison of Syriza and Podemos*, w: Ó. G. Agustín, M. Briziarelli (red.), *Podemos and the New Political Cycle. Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*, Palgrave, s. 201–226.
- Krzyżanowski M. (2013), *From Anti-Immigration and Nationalist Revisionism to Islamophobia: continuities and shifts in recent discourses and patterns of political communication of the Freedom Party of Austria*, w: R. Wodak, M. KhosraviNik, B. Mral (red.), *Right wing populism in Europe. Politics and discourse*, London: Bloomsbury, s. 135–148.
- Laclau E. (2005), *Populism: What's in a Name?*, w: F. Panizza (red.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London: Verso, s. 32–49.
- Laclau E. (2009), *Rozum populistyczny*, Wrocław: Wydawnictwo DSWE.
- Lowndes J. (2005), *From Founding Violence to Political Hegemony: The Conservative Populism of George Wallace*, w: F. Panizza (red.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London: Verso, s. 144–171.
- Marttila T. (2015), *Post-Foundational Discourse Analysis. From Political Difference to Empirical Research*, Houndmills–New York: Palgrave.
- Marzec W. (2011), *Poststrukturalistyczna teoria dyskursu i empiryczne badania społeczne*, „Praktyka Teoretyczna”, nr 4, s. 185–198.
- Mazzolini S., Borriello A. (2018), *Southern European Populisms as Counter- Hegemonic Discourses? A Comparative Perspective of Podemos and M5S*, w: Ó. G. Agustín, M. Briziarelli (red.), *Podemos and the New Political Cycle. Left-Wing Populism and Anti-Establishment Politics*, Palgrave, s. 227–254.

- Moffit B. (2016), *The global rise of populism. Performance, political style and representation*, Stanford: Stanford University Press.
- Mudde C. (2004), *The populist zeitgeist*, „Government & Opposition”, nr 39(4), s. 541–563.
- Mudde C. (2010), *Populistyczny Zeitgeist*, w: O. Wysocka (red.), *Populizm*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mudde C. (2016), *The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave*, „C-REX Working Paper Series”, nr 1, <https://www.sv.uio.no/c-rex/english/publications/c-rex-working-paper-series/Cas%20Mudde:%20The%20Study%20of%20Populist%20Radical%20Right%20Parties.pdf>, data dostępu: 28.05.2018.
- Mudde C. (2016), *The Study of Populist Radical Right Parties: Towards a Fourth Wave*, <https://www.sv.uio.no/c-rex/english/publications/c-rex-working-paper-series/Cas%20Mudde:%20The%20Study%20of%20Populist%20Radical%20Right%20Parties.pdf>, data dostępu: 24.05.2018.
- Mudde C., Kaltwasser C. R. (2011), *Voices of the peoples: populism in Europe and Latin America compared*, „Kellogg Institute Working Paper”, nr 378, <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/378.pdf>, data dostępu: 24.05.2017.
- Panizza F. (2005), *Introduction: Populism and the Mirror of Democracy*, w: F. Panizza (red.), *Populism and the Mirror of Democracy*, London: Verso, s. 1–31.
- Pankowski R. (2010), *The Populist Radical Right in Poland. The patriots*, London–New York: Routledge.
- Pauwels T. (2014), *Populism in Western Europe. Comparing Belgium, Germany and the Netherlands*, London–New York: Routledge.
- Pawlikowska A. (2012), *Zastosowanie metod językoznawstwa korpusowego i lingwistyki kwantytatywnej w analizie dyskursu*, „Oblicza komunikacji”, nr 5, s. 111–125.
- Przełęcki P. (2013), *Założenia teorii dyskursu Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe*, „Przegląd Socjologiczny”, t. 62, nr 4, s. 9–24.
- Resigl M. (2011), *Analiza retoryki politycznej*, w: R. Wodak, M. Krzyżanowski (red.), *Jakościowa analiza dyskursu w naukach społecznych*, Warszawa: Łośgraf.
- Rooduijn M., Pauwels T. (2011), *Measuring Populism: Comparing Two Methods of Content Analysis*, „West European Politics”, nr 34(6), s. 1272–1283.
- Ruiz-Sánchez A., Alcántara-Plá M. (2019), *Us vs. them. Polarization and populist discourses in the online electoral campaign in Spain*, w: E. Hidalgo-Tenorio, M.-A. Benítez-Castro, F. De Cesare (red.), *Populist Discourse. Critical Approaches to Contemporary Politics*, London–New York: Routledge, s. 103–119.
- Rydgren J. (2017), *Radical right-wing parties in Europe: What’s populism got to do with it?*, „Journal of Language and Politics”, nr 16(4), s. 485–495.
- Savage R. (2018), *Populist Discourse in Venezuela and the United States. American Unexceptionalism and Political Identity Formation*, Palgrave.
- Stanley B. (2008), *The thin ideology of populism*, „Journal of Political Ideologies”, nr 13(1), s. 95–110.
- Stavrakakis Y., Katsambekis G. (2014), *Left-wing populism in the European periphery: the case of SYRIZA*, „Journal of Political Ideologies”, nr 19(2), s. 119–142.
- Taggart P. (2004), *Populism and representative politics in contemporary Europe*, „Journal of Political Ideologies”, nr 9(3), s. 269–288.
- Thomassen L. (2016), *Hegemony, populism and democracy: Laclau and Mouffe today (review article)*, „Revista Española de Ciencia Política”, nr 40, s. 161–176.
- Torfin J. (2005), *Poststructuralist Discourse Theory: Foucault, Laclau, Mouffe and Žižek*, w: T. Janoski, R. Alford, A. Hicks, M. A. Schwartz (red.), *The Handbook of Political Sociology. States, civil societies, and globalization*, Cambridge University Press, s. 153–171.

- Van Dijk T. A. (2001), *Badania nad dyskursem*, w: T. A. van Dijk (red.), *Dyskurs jako struktura i proces*, Warszawa: PWN, s. 9–44.
- Vossen K. (2011), *Classifying Wilders: The Ideological Development of Geert Wilders and His Party for Freedom*, „Politics”, nr 31(3), s. 179–189.
- Vossen K. (2017), *The Power of Populism. Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*, London–New York: Routledge.
- Vromen A. (2010), *Debating Methods: Rediscovering Qualitative Approaches*, w: D. Marsh, G. Stoker (red.), *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave Macmillan, s. 249–266.
- Walton S., Boon W. (2014), *Engaging with a Laclau & Mouffe informed discourse analysis: a proposed framework*, „Qualitative Research in Organizations and Management: An International Journal”, nr 9(4), s. 351–370.
- Wodak R. (2008), *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego*, w: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków: Universitas.
- Wodak R. (2009), *The Semiotics of Racism. A Critical Discourse-Historical Analysis*, w: J. Renkema (red.), *Discourse, of course: an overview of research in discourse studies*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Pub. Co., s. 311–326.
- Wodak R. (2011), *Critical Linguistics and Critical Discourse Analysis*, w: J. Zienkowski, J.-O. Östman, J. Verschueren (red.), *Discursive pragmatics*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Pub. Co., s. 50–70.
- Wodak R. (2013), *Anything goes! – the Haiderization fo Europe*, w: R. Wodak, M. KhosraviNik, B. Mral (red.), *Right wing populism in Europe. Politics and discourse*, London: Bloomsbury, s. 23–38.
- Wodak R. (2015), *The politics of fear. What right wing populist discourses mean?*, London: Sage.
- Wodak R., Forchtner B. (2014), *Embattled Vienna 1683/2010: right-wing populism, collective memory and the fictionalisation of politics*, „Visual Communication”, nr 13(2), s. 231–255.
- Zaslove A. (2011), *The Re-invention of the European Radical Right: Populism, Regionalism, and the Italian Lega Nord*, Montreal: McGill-Queen’s University Press.